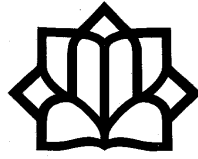

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه کاشان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه الهیات

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی علل اندک بودن روایات اهل بیت در صحاح شش گانه اهل سنت

استاد راهنما:

آقای دکتر پرویز رستگار

استاد مشاور:

دکتر محسن قاسم پور

بوسیله:

هاجر انصاری

بهمن ماه ۱۳۸۹

دانشگاه کاشان
دانشکده علوم انسانی

بسمه تعالی

تاریخ:
شماره:
پوست:

مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه
صورتجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

نام و نام خانوادگی دانشجو: هاجر انصاری	شماره دانشجو: ۸۶۲۳۴۱۰۰۰۱
رشته: علوم قرآن و حدیث	دانشکده علوم انسانی
عنوان پایان نامه: بررسی علل اندک بودن روایات اهل بیت در سخاخ ششگانه اهل سنت	
تعداد واحد پایان نامه: ۴	تاریخ دفاع: ۱۳۸۹/۱۱/۳

این پایان نامه به مدیریت تحصیلات تکمیلی به منظور بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد ارائه می گردد. دفاع از پایان نامه در تاریخ ۸۹/۱۱/۳ مورد تأیید و ارزیابی اعضای هیأت داوران قرار گرفت و با نمره $\frac{۱۹}{۱۴}$ به عدد $\frac{۱۹}{۱۴}$ و با درجه $\frac{۱۹}{۱۴}$ به تصویب رسید. اعضا، هیأت داوران:

عنوان	نام و نام خانوادگی	مرتبه علمی	امضاء
۱. استاد راهنما	دکتر پرویز رستگار	استادیار	
۲. استاد مشاور	دکتر محسن قاسم پور	استادیار	
۳. متخصص و صاحب نظر دانشگاه	دکتر مصطفی عباسی مقدم	استادیار	
۴. متخصص و صاحب نظر دانشگاه	دکتر حمیدرضا فهیمی تبار	استادیار	
۵. نماینده تحصیلات تکمیلی	دکتر ماشالله جشنی	استادیار	

مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه

آدرس: کاشان - بلوار قفسه روفدی
دانشگاه کاشان - دانشکده علوم انسانی
کد پستی: ۸۷۳۱۷-۵۱۱۶۷
تلفن: ۵۱۱۳۳۷۷-۵۱۱۳۳۷۷
<https://www.kashanu.ac.ir>

تقدیم به:

او که آفرید

و

چهارده آفریده‌ای که عشق به آفریدگار

را به آفرینش هدیه کردند

و

آنان که قلبشان به عشق اینان و یاد او می‌تپد

تشکر و قدردانی

بر خود لازم می‌دانم از تمامی اساتیدی که در دوران تحصیل خوشه‌چین علم و اخلاق آنان بوده‌ام، تشکر و قدردانی نمایم. سلامتی و توفیق روزافزون ایشان را از درگاه ایزد منان خواستارم.

از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر پرویز رستگار جزی که بر بنده منت گذاشته و در کلیه مراحل تحقیق و تدوین رساله، با بزرگواری و دقت و ظرافت، مرا راهنمایی نمودند، کمال تشکر و سپاسگزاری را دارم.

از استاد محترم جناب آقای دکتر محسن قاسم‌پور که با مشاوره‌های موشکافانه خود، مرا در انجام هر چه بهتر این رساله یاری نمودند، کمال تشکر را دارم.

از اساتید محترم جناب آقای دکتر مصطفی عباسی‌مقدم و جناب آقای دکتر حمیدرضا فهیمی‌تبار که زحمت بازخوانی و داوری این رساله را بر عهده داشتند، سپاسگزاری می‌نمایم. از جناب آقای دکتر ماشاءالله جشنی که به عنوان ناظر تحصیلات تکمیلی دانشگاه قبول زحمت نموده‌اند، تشکر می‌نمایم.

در پایان از پدر و مادر بزرگوادم، برادر عزیز و خواهران مهربانم که صبورانه مرا در به انجام رسیدن این رساله یاری نموده و پیوسته مشوق و همراهم در زندگی بوده‌اند، تشکر می‌کنم.

چکیده

صحاح شش‌گانه از آثار حدیثی مشهور و مطرح در بین مسلمین است. با وجودی که مؤلفان این کتب با اهل بیت(ع) همزمان بوده‌اند و به رغم برجستگی و عظمت این بزرگواران و نیز توصیه‌ها و سفارشات پیامبر(ص) درباره رجوع و تمسک به آنان و معرفی آنها به عنوان کشتی نجات و چراغ هدایت، اندکی روایات و احادیث اهل بیت(ع) در این کتب و در مواردی نبودن هیچ روایتی از آنان، ذهن انسان را درگیر چرایی این موضوع می‌کند. این پژوهش با به کارگیری روش آماری در کل صحاح شش‌گانه اهل سنت و مطالعه و تحلیل مسائل تاریخی، سیاسی، رجالی و اعتقادی، علل اندکی این روایات را مورد بررسی قرار می‌دهد.

بر اساس رهیافت این پژوهش، اجرای قانون ممنوعیت نقل و تدوین احادیث در بین اهل سنت در سده اول هجری و جلوگیری از انتشار روایت فضایل و مناقب اهل بیت(ع) در میان مردم و به دنبال آن اختناق و فشارهای شدید حاکمان بر اهل بیت(ع)، طراحی اصول کلامی—عقیدتی، ایجاد قواعد خاص رجالی، پیدایش اختلاف در بین مسلمین و به وجود آمدن فرقه‌های گوناگون، همگی عوامل مؤثر در کمبود روایات اهل بیت(ع) در صحاح شش‌گانه اهل سنت است.

کلمات کلیدی:

صحاح شش‌گانه اهل سنت، اهل بیت(ع)، حدیث، منع تدوین حدیث.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

پیش‌گفتار

۱. موضوع تحقیق ۲
۲. زمینه، سابقه و تاریخچه موضوع تحقیق ۲
۳. اهداف تحقیق ۳
۴. اهمیت و ارزش تحقیق با تأکید بر کاربرد نتایج آن ۳
۵. فرضیه و سؤال‌ها ویژه ۳
۶. روش انجام تحقیق ۳

فصل اول: سیر تدوین حدیث میان اهل سنت

- مقدمه ۵
- نقل و روایت شفاهی حدیث در زمان پیامبر(ص) ۶
- ۱-۲. کتابت و تدوین حدیث در زمان پیامبر(ص) ۶
- ۱-۲-۱. سنت فعلی پیامبر(ص) ۹
- ۱-۲-۲. سنت قولی پیامبر(ص) ۱۰
- ۱-۲-۳. سنت تقریری پیامبر(ص) ۱۰
- ۳-۱. نقل و نگارش حدیث در زمان خلفای سه‌گانه ۱۱
- ۱-۳-۱. ابوبکر و نقل و تدوین حدیث ۱۱
- ۱-۳-۲. عمر و نقل و تدوین حدیث ۱۳
- ۱-۳-۳. عثمان و نقل و تدوین حدیث ۱۵
- ۴-۱. سرگذشت حدیث در عصر بنی‌امیه ۱۶
- ۱-۴-۱. معاویه و حدیث ۱۶
- ۱-۴-۲. عمر بن عبدالعزیز و فرمان رسمی تدوین حدیث ۱۹
- ۱-۴-۳. نخستین مدون حدیث ۲۰
- ۵-۱. تدوین حدیث در عصر بنی‌عباس ۲۲
- ۶-۱. ادوار تدوین حدیث نزد اهل سنت ۲۳
- ۷-۱. صحاح شش‌گانه و مؤلفان آنها ۲۴

۲۴	..... ۱-۷-۱. صحیح بخاری و مؤلف آن
۲۶	..... ۲-۷-۱. صحیح مسلم و مؤلف آن
۲۸	..... ۳-۷-۱. سنن ابن ماجه و مؤلف آن
۲۹	..... ۴-۷-۱. سنن ابی داوود و مؤلف آن
۳۱	..... ۵-۷-۱. سنن ترمذی و مؤلف آن
۳۳	..... ۶-۷-۱. سنن سنائی و مؤلف آن

فصل دوم: معرفی اهل بیت و آمار روایات آنان در صحاح شش گانه

۳۶	..... مقدمه
۳۶	..... ۱-۲. اهل بیت پیامبر(ص) در بین فریقین
۳۷	..... ۲-۱-۱. اهل سنت و اهل بیت پیامبر(ص)
۳۷	..... ۲-۱-۱-۱. همسران پیامبر(ص)
۳۸	..... ۲-۱-۱-۲. خویشاوندان
۳۹	..... ۲-۱-۱-۳. اصحاب کساء
۳۹	..... ۲-۱-۱-۴. اصحاب کساء اهل بیت خاص پیامبر(ص)
۴۱	..... ۲-۱-۲. شیعه و اهل بیت پیامبر(ص)
۴۱	..... ۲-۱-۲-۱. زیدیه
۴۲	..... ۲-۱-۲-۲. امامیه
۴۳	..... ۲-۲. اهل بیت از زبان پیامبر(ص)
۴۸	..... ۳-۲. آمار روایات اهل بیت(ع) در صحاح شش گانه اهل سنت
۴۹	..... ۲-۳-۱. آمار روایات امام علی(ع) در صحاح شش گانه
۵۴	..... ۲-۳-۲. آمار روایات حضرت فاطمه(س) در صحاح شش گانه
۵۷	..... ۲-۳-۳. آمار روایات امام حسن بن علی(ع) در صحاح شش گانه
۶۰	..... ۲-۳-۴. آمار روایات امام حسین بن علی(ع) در صحاح شش گانه
۶۴	..... ۲-۳-۵. آمار روایات امام علی بن الحسین(ع) در صحاح شش گانه
۶۸	..... ۲-۳-۶. آمار روایات امام محمد بن علی(ع) در صحاح شش گانه
۷۲	..... ۲-۳-۷. آمار روایات امام جعفر بن محمد(ع) در صحاح شش گانه
۷۶	..... ۲-۳-۸. آمار روایات امام موسی بن جعفر(ع) در صحاح شش گانه
۷۶	..... ۲-۳-۹. آمار روایات امام علی بن موسی(ع) در صحاح شش گانه

فصل سوم: علل اندکی روایات اهل بیت در صحاح شش گانه

۷۸	..... مقدمه
۷۹	..... ۱-۳. علل و شرایط سیاسی
۸۰	..... ۱-۳-۱. خلفای سه گانه (۱۱- ۳۵ هجری)
۸۶	..... ۳-۱-۲. امویان (۴۱- ۱۳۲ هجری)
۹۲	..... ۳-۱-۳. عباسیان
۹۸	..... ۳-۲. عوامل رجالی
۹۸	..... ۳-۲-۱. بدعت
۱۰۱	..... ۳-۲-۱. ابان بن تغلب
۱۰۱	..... ۳-۲-۲. اصبع بن نباته
۱۰۲	..... ۳-۲-۳. حارث اعور همدانی
۱۰۳	..... ۳-۲-۴. ابراهیم بن محمد بن ابی یحیی
۱۰۴	..... ۳-۳. عوامل کلامی
۱۰۴	..... ۳-۳-۱. عدالت صحابه
۱۰۹	..... ۳-۳-۲. فضیلت سازی

فصل چهارم: علل خاص اندکی روایات اهل بیت در صحاح شش گانه

۱۱۷	..... مقدمه
۱۱۷	..... ۴-۱. حضرت فاطمه (س)
۱۱۷	..... ۴-۱-۱. زندگی سخت
۱۱۸	..... ۴-۱-۲. وظایف خاص
۱۲۰	..... ۴-۱-۳. نوع نگاه جامعه به ایشان به عنوان یک زن
۱۲۰	..... ۴-۲. امام علی (ع)
۱۲۰	..... ۴-۲-۱. شمشیر و عدالت علی (ع) در دفاع از اسلام و مردم
۱۲۵	..... ۴-۲-۲. شخصیت ویژه علی (ع)
۱۲۷	..... ۴-۳. امام حسن (ع)
۱۲۷	..... ۴-۳-۱. فرزند علی (ع)
۱۲۹	..... ۴-۳-۲. صلح با معاویه
۱۳۲	..... ۴-۴. امام حسین (ع)

- ۱۳۲ ..... ۴-۴-۱. فشار سیاسی
- ۱۳۴ ..... ۴-۴-۲. فضای تیره جامعه
- ۱۳۶ ..... ۴-۵-۵. امام علی بن الحسین سجاد(ع)
- ۱۳۶ ..... ۴-۵-۱. اختناق سیاسی
- ۱۳۹ ..... ۴-۵-۲. بحران فکری، عقیدتی
- ۱۴۱ ..... ۴-۵-۳. شیوه‌های رهبری و ارشاد امام(ع)
- ۱۴۲ ..... ۴-۶-۶. امام محمد بن علی باقر(ع)
- ۱۴۲ ..... ۴-۶-۱. حاکمان
- ۱۴۴ ..... ۴-۶-۲. رقیبان امام باقر(ع)
- ۱۴۵ ..... ۴-۶-۳. اهل سنت و آغاز تدوین حدیث
- ۱۴۵ ..... ۴-۷-۷. امام جعفر بن محمد صادق(ع)
- ۱۴۶ ..... ۴-۷-۱. خلفای اموی و عباسی
- ۱۴۹ ..... ۴-۷-۲. شرایط خاص فرهنگی و برخورد فرق و مذاهب
- ۱۵۰ ..... ۴-۷-۳. مفتی تراشی
- ۱۵۰ ..... ۴-۷-۴. تفاوت در شیوه نقل حدیث
- ۱۵۱ ..... ۴-۸-۸. امام موسی بن جعفر کاظم(ع)
- ۱۵۱ ..... ۴-۸-۱. حاکمان
- ۱۵۲ ..... ۴-۸-۲. اختلاف شیعیان
- ۱۵۳ ..... ۴-۹-۹. امام علی بن موسی رضا(ع)
- ۱۵۳ ..... ۴-۹-۱. حاکمان
- ۱۵۴ ..... ۴-۹-۲. آشفتگی‌های فکری و عقیدتی
- ۱۵۵ ..... ۴-۱۰-۱۰. امام محمد بن علی جواد(ع)
- ۱۵۵ ..... ۴-۱۰-۱. پراکندگی شیعیان
- ۱۵۶ ..... ۴-۱۰-۲. حاکمان
- ۱۵۶ ..... ۴-۱۱-۱۱. امام علی بن محمد هادی(ع)
- ۱۵۷ ..... ۴-۱۱-۱. تبعید، زندان و محرومیت
- ۱۵۸ ..... ۴-۱۲-۱۲. امام حسن بن علی عسکری(ع)
- ۱۵۹ ..... ۴-۱۲-۱. اوضاع سیاسی، اجتماعی عصر امام عسکری(ع)
- ۱۶۰ ..... ۴-۱۳-۱۳. امام حجة بن الحسن المهدي(ع)

پیش‌گفتار

بعد از قرآن کریم، دومین مرجع مهم و معتبر در شناخت احکام و عقاید اسلامی، سنت و روایات معصومین(ع) است. این میراث گرانبها و گنجینه عظیم، از چنان ضرورتی برای اسلام و مسلمین برخوردار است که خداوند در آیاتی از قرآن کریم نیز آن را یادآوری کرده و بر لزوم رجوع مسلمانان به آن تأکید نموده است.

با وفات پیامبر(ص) و پیدایش اختلاف در مسلمانان بر سر جانشینی ایشان و انشقاقشان به دو فرقه اهل سنت و شیعه، سنت و روایات نیز با فراز و فرودهای گوناگونی روبرو شد و در نزد هر یک از این فرق، تعریف ویژه‌ای یافت و به شکلی خاص جریان پیدا کرد. از دیدگاه شیعه، پس از پیامبر(ص)، اهل بیت خاص ایشان که از جانب خدا و رسول(ص)، مقام رهبری و زعامت مسلمین را بر عهده دارند، عالمان و عاملان به قرآن و سنت پیامبر(ص) و راویان حقیقی سنت ایشان هستند که احادیث و روایات آنان، همان احادیث و روایات پیامبر(ص) است و از تمامی امکانات خویش در جهت حفظ و نگهداری احادیث این معصومین استفاده نمودند، اما اهل سنت با معرفی مصادیق گوناگون برای اهل بیت پیامبر(ص) و نادیده گرفتن مقام آنان در امامت و رهبری مسلمین و تعیین مقام خلافت به عنوان جانشین پیامبر(ص) شیوه متفاوتی در پیش گرفتند.

بر خلاف شیعه که به سفارش و راهنمایی اهل بیت(ع) از ابتدا به نگارش و کتابت احادیث و روایات پرداخته و مجموعه‌های بسیار معتبری از احادیث و روایات گردآوری نموده‌اند، اهل سنت بعد از یک قرن محرومیت، از قرن دوم به صورت رسمی در صدد نگارش احادیث برآمدند و مهم‌ترین مجموعه‌های حدیثی آنان، تحت عنوان صحاح شش‌گانه در قرن سوم تألیف شد. کمبود روایات اهل بیت(ع) در این کتب با وجودی که خود اهل سنت نیز، علی‌رغم نادیده گرفتن مقام عصمت و امامت آنان، برجستگی علمی و اخلاقی اهل بیت(ع) را انکار نکرده‌اند و در منابع و مصادر گوناگون‌شان به مدح و ستایش آنان پرداخته‌اند، نگارنده را بر آن داشت تا با مطالعه و تحقیق در منابع تاریخی، رجالی و بررسی وقایع و حوادث تاریخ اسلام و مسائل کلامی عقیدتی سده‌های نخست اسلام، عوامل مؤثر بر اندک بودن روایات اهل بیت(ع) در این کتب شش‌گانه را مورد پژوهش قرار دهد.

این پایان‌نامه در چهار فصل به ترتیب زیر گردآوری شده است:

در فصل اول به بیان موافقت پیامبر(ص) با نقل و نگارش حدیث و سیر نقل و تدوین حدیث در میان اهل سنت تا عصر مؤلفان صحاح شش‌گانه اهل سنت پرداخته شده است.

در فصل دوم با ذکر مصادیق گوناگون اهل بیت(ع) در میان فریقین به معرفی اهل بیت خاص پیامبر(ص) از طریق روایات ایشان پرداخته و سپس آمار روایات هر یک از آنان در تمامی جلدهای صحاح شش‌گانه اهل سنت ارائه گردیده است.

در فصل سوم عوامل که بر میزان روایات همه اهل بیت اثر گذاشته بررسی و در سه محور؛ عوامل سیاسی، عوامل رجالی و عوامل کلامی بیان شده‌اند.

در فصل چهارم شرایط فردی، اجتماعی و سیاسی هر یک از اهل بیت(ع) به طور جداگانه مورد تحقیق قرار گرفته و از این طریق، عواملی که بر میزان روایات هر کدام از آنان اثرگذار بوده‌اند، ذکر شده است.

۱۵۴. موضوع تحقیق:

جایگاه صحاح شش‌گانه اهل سنت در میان آثار حدیثی آنان و نیز مجموع مسلمانان انکارناپذیر است. به همین سبب، موضع‌گیری‌های شش تن محدث آفریننده این آثار در برابر شخصیت‌های محدث یا سرشناس جهان اسلام، نکته‌ای نیست که بتوان آن را نادیده گرفت. پرسش مهمی که در برابر دیدگان یک پژوهش‌گر در مواجهه با صحاح شش‌گانه خودنمایی می‌کند آن است که چرا به رغم بزرگی جایگاه اهل بیت(ع) در میان مسلمانان به گونه‌ای که اهل سنت نیز ستایش‌گران ایشان بوده‌اند، آثار و احادیث آنان در این صحاح شش‌گانه گاه اندک و گاه هیچ است. این پایان‌نامه در صدد است با بازخوانی عوامل گوناگون تاریخی، سیاسی، رجالی و اعتقادی به این پرسش مهم پاسخ دهد.

۲- زمینه، سابقه و تاریخچه موضوع تحقیق:

البته فضیلت اهل بیت(ع) و احادیث و سخنان‌شان چیزی نبوده است که از نگاه چه شیعه و چه سنی پنهان مانده باشد، اما آنچه جنبه ابتکاری و نوآمد این پایان‌نامه را به خود اختصاص می‌دهد، خالی بودن رویکردی تحلیلی و محققانه در ارتباط با اندک بودن روایات اهل بیت(ع) در صحاح شش‌گانه اهل سنت است که بر اساس جستجوها و ردیابی‌هایی که در پیوند با پایان‌نامه‌ها و دیگر آثار گرد آمده با محوریت اهل بیت(ع) انجام شده است، پژوهشی نوین و دست‌نخورده است.

۳- اهداف تحقیق:

۱. پرداختن به گوشه‌ای از مباحث مربوط به تدوین و نشر حدیث.
۲. اثبات ناکارآمدی بازخوانی کتب اهل سنت از زاویه منفی‌نگری و بدبینی.
۳. ایجاد نوعی هم‌فکری و نزدیکی اندیشه‌های شیعه و سنی در نقد و پالایش حدیث مسلمانان و لزوم در پیش‌گیری رویکردی تحلیلی و مستند بر واقعیت‌ها که به نوعی تقریب و همدلی آنان می‌انجامد.

۴- اهمیت و ارزش تحقیق با تأکید بر کاربرد نتایج آن:

بازخوانی گوشه‌ای از تاریخ حدیث و نقشی که از یک سو اهل بیت(ع) و از سوی دیگر راویان کتب حدیثی عمده اهل سنت در آن داشته‌اند، اهمیت ویژه خود را برای حدیث‌پژوهان دارد. اهمیت این پژوهش، ریشه در این نکته دارد که اندکی احادیث اهل بیت(ع) در صحاح شش‌گانه اهل سنت را الزاماً نباید از زاویه تئوری توطئه و دشمنی‌ها و کینه‌ورزی‌های اصحاب مذاهب اسلامی نگاه کرد، بلکه عوامل و زمینه‌های پیچیده‌ای در این مسیر وجود داشته‌اند که چنان وضعیت ناگواری را ایجاد کرده‌اند. بدین ترتیب، به خوبی آشکار می‌شود که یکی از نتایج و کاربردهای ویژه این تحقیق، فراخوانی مسلمانان به هم‌فکری و درک بهتر یکدیگر و در نتیجه تقریب بین مذاهب است.

۵- فرضیه‌ها یا سؤال‌های ویژه:

۱. یکی از پیامدهای زیانبار ممنوعیت نقل حدیث در سده نخست اسلامی، راهیابی اندک احادیث اهل بیت(ع) به صحاح شش‌گانه اهل سنت است.
۲. شکل‌گیری مذاهب جهان اسلام و نیز شرایط پرفشار سیاسی سده‌های نخستین اسلام از دیگر علل اندکی روایات اهل بیت(ع) در صحاح شش‌گانه اهل سنت یاد شده است.

۶- روش انجام تحقیق:

این تحقیق بر اساس روش توصیفی و تحلیلی و مبتنی بر شیوه کتابخانه‌ای است.

فصل اول

سیر تدوین حدیث

میان اهل سنت

پیامبر گرامی اسلامی(ص) از آغاز بعثت تا هنگام درگذشت، به مدت ۲۳ سال از نزدیک و درگیرانه به ارشاد و رهبری مردم اشتغال داشتند و بدون هیچ حجاب و فاصله‌ای، میان اصحاب و پیروان خود زندگی می‌کردند. در مسجد، بازار، خانه، جنگ، سفر و حضر همیشه با مردم همراه و همدوش بودند و از آنجا که پیامبر(ص) محور زندگی دینی و دنیوی مردم بودند، حتی جزئی‌ترین امور زندگی‌شان همچون خوراک، پوشاک، خواب و بیداری ایشان را نیز مسلمانان به دقت زیر نظر داشتند و به عنوان الگو و نمونه به ایشان اقتدا می‌کردند. نقل شده که پیامبر(ص) انگشتی از طلا بر دست کرده بودند مردم نیز انگشترهای طلا بر دست کردند، پس از مدتی پیامبر(ص) انگشتی را در آوردند و فرمودند، هرگز آن را نخواهم پوشید. مردم نیز انگشترهایشان را در آوردند.^۱ از طرف دیگر، مسلمانان با تمام وجودشان برای به حافظه سپردن اقوال و افعال و اقدامات پیامبر(ص) تلاش می‌کردند و حافظه‌های قوی خویش را ظروف نگهداری سنت پیامبر(ص) ساخته بودند و برای این کار سعی می‌کردند بین امور روزمره زندگی‌شان و اوقات حضور در کنار پیامبر(ص) هماهنگی ایجاد کنند؛ از عمر نقل شده که گفت: «من و همسایه‌ام به طور متناوب نزد پیامبر(ص) می‌رفتیم؛ هر گاه من می‌رفتم خبر آن روز را به وی می‌دادم و هر روز او می‌رفت متقابلاً همین کار را می‌کرد». ^۲ پیامبر(ص) نیز از این همه تلاش و جدیت صحابه برای حفظ و نگهداری سنتشان نه تنها خشنود بود، بلکه با تشویق‌هایشان به نقل و روایت سنت، تأکید بر آموزش کتابت و نگارش آن به دست مسلمین، بر تلاش‌های آنان صحنه می‌گذاشت.

در این فصل، به سرنوشت حدیث و سنت در دوران زندگی آن حضرت و نیز پس از آن، خواهیم پرداخت، تا آن را اندک اندک پیش‌درآمد فرازهای جدی‌تر بحث‌های آینده خویش قرار دهیم.

۱. احمد بن شعیب نسائی، السنن، شرح جلال الدین سیوطی و حاشیه جلیل سیدی، بیروت: دارالکتب العربیه، ج ۲، ص ۴۱۵.

۲. محمد بن عیسی ترمذی، السنن، تحقیق عبدالرحمن محمد عثمان، بیروت: دارالفکر، ج ۱، ص ۱۳۶.

نقل و روایت شفاهی حدیث در زمان پیامبر(ص)

از شواهد و قرائن موجود در متون حدیثی بر می‌آید که پیامبر(ص) بر نقل و نگارش حدیث میان مسلمانان تأکید داشته‌اند و با عبارات‌ها و جمله‌های صریح، مسلمان را ضمن برحذر داشتن از جعل حدیث و یا نسبت خلاف دادن به ایشان، به نقل و روایت آن تشویق می‌کردند. یکی از این شواهد که در متون حدیث شیعی و سنی نقل شده، سخن حضرت رسول(ص) در خطبه حجة الوداع است که فرمودند: «خداوند شاد و خرم گرداند کسی را که سخنان مرا شنیده، به خاطر بسپارد و به کسانی برساند که نشنیده‌اند. چه بسا کسانی که حامل فقه باشند، اما خود فقیه نباشند و چه بسا راویان فقیهی که روایت را به فقیه‌تر از خود، منتقل سازند»^۱. در حدیث دیگری از حضرت رسول(ص) نقل شده که ایشان، راویان حدیث را خلفای خویش دانسته و فرموده‌اند: «خداوندنا جانشینان مرا رحمت کن، سؤال شد که ای رسول خدا(ص) جانشینان شما چه کسانی‌اند؟ فرمود: آنان که پس از من می‌آیند، احادیث مرا روایت می‌کنند و به مردم آموزش می‌دهند»^۲.

ایشان همچنین فرمودند: «آنچه از من می‌شنوید، برای دیگران بازگو کنید اما جز سخن حق به زبان نیاورید و هر کس بر من دروغ ببندد، برای او خانه‌ای در جهنم بنا گردد که در آن به سر خواهد برد»^۳.

احادیث ذکر شده، تنها چند مورد از موارد فراوانی است که بر نقل و روایات حدیث در زمان پیامبر(ص) دلالت دارند و به خوبی نشان می‌دهند که حضرت رسول(ص)، خواهان رواج سنتشان و ماندگاری آن در میان مسلمین بوده‌اند و نقل شفاهی حدیث در زمان ایشان، امری رایج بوده است.

۱-۲- کتابت و تدوین حدیث در زمان پیامبر(ص)

در قرآن کریم از لفظ «کتاب» و مشتقات آن، همچنین از ابزارهای نگارش مثل قلم، مداد، صحف و... بسیار استفاده شده است. خداوند به اندازه‌ای کتابت را عظیم شمرده که

---

۱. ابوداود سجستانی، السنن، تحقیق سعید محمد لحم، بیروت: دارالفکر، ج ۲، ص ۱۷۹/ ابن ماجه قزوینی، السنن، تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: دارالفکر، ج ۲، ص ۱۰۱۵/ محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفاء، ج ۲، ص

۱۴۸/ محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، بی‌جا: دارالکتب الاسلامیه، ج ۱، ص ۴۰۳.

۲. محمد بن علی صدوق، معانی الاخبار، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ص ۳۷۵.

۳. سلیمان بن احمد طبرانی، المعجم الکبیر، تحقیق حمدی عبدالمجید سفلی، قاهره: مکتبه ابن تیمیة، ج ۳، ص ۱۸.

فرشتگان الهی را با «کراماً کاتبین»^۱ وصف، و ذات خویش را با «الذی علّم بالقلم»^۲ به پیامبر(ص) معرفی کرده است، علاوه بر جایگاه رفیع کتابت در قرآن، عالمان و فرهیختگان نیز کتابت را مهم‌ترین ابزار حفظ و انتقال افکار و آثار به نسل‌ها و از مظاهر تمدن و فرهنگ در جوامع برتر عنوان کرده‌اند و پیامبر(ص) به عنوان «مبلغ»^۳ قرآن و هدایتگر بشریت به سوی تمام ارزش‌ها و کمالات، در مدت رسالت خویش، تدابیری برای توانا ساختن مسلمانان بر خواندن و نوشتن (کتابت به طور عام) اندیشید. ایشان فدیة اسرای جنگ بدر را تعلیم خواندن و نوشتن به فرزندان مسلمین قرار دادند و یا اینکه برخی از اصحابشان مانند عبدالله بن سعید بن عاص را که کاتبان خوبی بودند، مأمور تعلیم خط در مدینه کردند^۴ و با ذکر روایاتی در مورد جایگاه علم و دانش مانند: «هر کس راه علم را بپیماید، خداوند راه بهشت را برایش هموار می‌کند»^۵ و یا «همه چیز حتی ماهی‌های دریا هم برای متعلم طلب استغفار می‌کنند»^۶ و یا «در روز قیامت، مداد دانشمندان و خون شهدا وزن می‌شوند و مداد دانشمندان بر خون شهدا برتری داده می‌شود»^۷، باعث جذب مسلمانان بر خواندن و نوشتن شدند. ایشان علاوه بر کتابت به طور عام، کتابت حدیث را به طور خاص دنبال می‌کردند، که این مطلب در سنت ایشان به خوبی نمایان است که در اینجا به زوایای گوناگون آن اشاره می‌کنیم:

۱-۲-۱- سنت فعلی پیامبر(ص)

برخی از افعال و کردار پیامبر(ص) از آغاز بعثت ایشان تا هنگام وفاتشان، بیانگر کتابت حدیث و سنت می‌باشد:

الف: پیامبر(ص) برخی اصحابش را به کتابت احادیث شریفش و سایر اخبار مسلمین و حوادث عصر نبوت و به‌خصوص احکام دین و قضاوت‌های صادره از خودش فرمان داد. ب: آن حضرت در اواخر عمرش هنگامی که در بستر بیماری بود، درخواست «قرطاس و دوات» نمود تا برای امت چیزی بنویسد که بعد از او گمراه نشوند: «ابن عباس گفت: هنگامی که درد بر پیامبر(ص) شدید شد، فرمودند: دوات و کاغذ بیاورید تا برایتان کتابی بنویسم که بعد

۱. «نویسندگان اعمال شما و فرشته مقرب خداوند» (انفطار: ۱۱) ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.

۲. «خدایی که بشر را علم نوشتن با قلم آموخت» (علق: ۴) ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.

۳. بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ. (مائده: ۶۷)

۴. محمدرضا حسینی جلالی، تدوین السنة الشریفه، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ص ۵۱ - ۵۰.

۵. ابن عبدالبر، جامع بیان العلم و فضله، تحقیق ابی الاشبال زهیری، مصر: مکتبة التوعیة الاسلامیة للتحقیق و النشر البعث

العلمی، ج ۱، ص ۲۳.

۶. همان، ص ۶۸.

۷. مجلسی، پیشین، ص ۱۶.

از آن گمراه نشوید. عمر گفت: کتاب خدا در بین ماست و برایمان کفایت می‌کند. به دنبال این گفته، میان حاضران اختلاف در گرفت. پیامبر(ص) فرمود: از نزد من برخیزید. شایسته نیست در نزد من با یکدیگر نزاع کنید.^۱ این روایت با اندکی اختلاف در الفاظ آن، در مصادر گوناگونی از ابن عباس نقل شده است^۲ و بسیاری از محدثین مانند محمد ابوزهو^۳، مصطفی سباعی^۴ و... با عبارات متفاوت، این روایت را سند کتابت حدیث در زمان پیامبر(ص) دانسته‌اند.

ج: وجود برخی صحیفه‌ها که به دنبال املائی پیامبر(ص) بر بعضی صحابه، نگارش یافته است؛ صحیفه‌هایی چون:

الف: صحیفه النبی(ص) که نزد حضرت علی(ع) بوده و در میان مردم به صحیفه علی(ع) مشهور است.^۵ در مورد محتوای آن گفته شده که شامل عقل، مقادیر دیات و احکام آزادی اسیر اسیر است.^۶ آقای حسینی جلالی در این باره می‌نویسد: «صحیفه کوچکی بوده که پیامبر آن را در بند شمشیر خود نگهداری می‌کردند و غیر از کتاب علی(ع) است که کتاب مفصل و گسترده‌ای بوده مگر اینکه صحیفه النبی جزئی از کتاب علی(ع) باشد».^۷

ب: کتاب علی(ع)؛ این کتاب در میان مسلمین مشهور است. اهل حدیث بر وجود آن اجماع کرده و ائمه اطهار(ع) از خصوصیات این کتاب، بزرگی حجم آن و اینکه دربردارنده علوم فراوان است، چنین گفته‌اند: «طول آن هفتاد ذراع است و رسول خدا(ص) آن را بر علی(ع) املا نموده و حضرت علی(ع) با خط خویش آن را نوشته است»^۸ که از آن با نام‌های «الصحیفه»، «الجبر» و «الجامعه» هم یاد شده است.^۹

ج: کتاب فاطمه علیها السلام، که با نام «مصحف فاطمه»(س) شناخته می‌شود و ذکر کرده‌اند که به املائی رسول خدا(ص) و خط علی(ع) است.^{۱۰} در کتب شیعه از این کتاب فراوان

۱. حسینی جلالی، پیشین، ص ۷۹.

۲. ابن سعد، الطبقات الکبری، بیروت: دارالفکر، دار صادر، ج ۲، ص ۲۴۴/ مجلسی، پیشین، ج ۲۲، ص ۴۷۴/ محمد بن اسماعیل بخاری، الصحیح، بیروت: دارالفکر، ص ۱۰۴۷/ مسلم بن حجاج نیشابوری، الصحیح، بیروت: دارالفکر، ص ۸۱۱.

۳. محمد محمد ابوزهو، الحدیث و المحدثون او عناية الامة الاسلامیة بالسنة النبویة، بیروت: دارالکتب العربی، ص ۱۲۴.

۴. مصطفی سباعی، السنة و مکانتها فی التشریع الاسلامی، بیروت: دارالزهراء، ص ۵۰.

۵. حسینی جلالی، پیشین، ص ۵۲.

۶. نورالدین عتر، منهج النقد فی علوم الحدیث، بیروت: دارالفکر، ص ۴۶.

۷. حسینی جلالی، پیشین، ص ۶۰.

۸. همان، ص ۶۲.

۹. آقابزرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۵، ص ۱۱۸.

۱۰. حسینی جلالی، پیشین، ص ۷۷.

یاد شده و آن را حاوی مطالبی چون وصیت فاطمه^۱ (س) و نیازهای جامعه^۲ و پیشگویی حوادث حوادث آینده^۳ و... معرفی کرده‌اند.

۱-۲-۲- سنت قولی پیامبر(ص)

منظور، گفتار و سخنان پیامبر(ص) در باب کتابت حدیث است که از نظر کمیت، حجم زیادی از روایات را به خود اختصاص داده و ما به تعدادی از این روایات از حیث محتوا اشاره می‌کنیم:

۱۵۴. روایاتی که به امر پیامبر(ص) به کتابت و تقیید حدیث با الفاظ «اكتبوا» و «قیدوا» و مشتقات آنها دلالت می‌کنند:

الف: از عبدالله بن عمرو بن عاص روایت شده که من آنچه از رسول خدا(ص) می‌شنیدم، به نگارش درمی‌آوردم تا به خاطر بسپارم اما قریشی‌ها مرا نهی می‌کردند و می‌گفتند: تو هر چه از رسول خدا(ص) می‌شنوی، می‌نویسی. او بشری است که در حالت رضا و خشم نیز سخنانی به زبان می‌آورد، لذا از نوشتن خودداری کرده، مطلب را با رسول خدا(ص) در میان گذاشتم. آن حضرت به دهان خود اشاره کرد و فرمود: «اكتب فو الذی نفسی بیده ما خرج منه الحق» بنویس به خدایی که جانم در دست اوست، جز حق از دهان من خارج نمی‌شود.^۴

ب: ابوهریره نقل می‌کند که پس از فتح مکه، رسول خدا(ص) خطبه‌ای ایراد فرمود و در پایان آن، شخصی از مسلمانان به نام «ابوشاه یمنی» به پیامبر(ص) گفت: دستور دهید این خطبه را برای من بنویسند. پیامبر(ص) فرمود: «اكتبوا لابی شاه». برای ابوشاه بنویسید.^۵ ابن حنبل، این روایت را مهم‌ترین روایت در باب کتابت حدیث دانسته است.

ج: از عبدالله بن عمرو بن عاص نقل شده که پیامبر(ص) فرمود: «قیدوا العلم»؛ دانش را به بند بکشید. پرسیدم: ای رسول خدا(ص) به بند کشیدن دانش چگونه است؟ فرمود: با نوشتن.^۶

۱. مجلسی، پیشین، ج ۲۲، ص ۴۳.

۲. همان، ص ۳۷.

۳. همان، ج ۴۷، ص ۶۵.

۴. خطیب بغدادی، تقیید العلم، صیدا، بیروت: المكتبة العصرية، ص ۸۱/ ابن عبدالبر، پیشین، ص ۳۰۰.

۵. خطیب بغدادی، همان، ص ۷۳/ ابن عبدالبر، همان‌جا.

۶. خطیب بغدادی، پیشین، ص ۶۹/ ابن عبدالبر، پیشین، ص ۲۹۷.

د: رافع بن خدیج گفت: از رسول خدا(ص) پرسیدم: ما از شما چیزهایی می‌شنویم، آیا آنها را بنویسیم؟ فرمود: «اكتبوا و لا حرج»؛ بنویسد اشکالی ندارد.^۱

۲. روایاتی که بر پاسخ مثبت پیامبر(ص) به درخواست افراد برای کتابت و تقیید دلالت می‌کند:

الف: عبدالله بن عمرو بن عاص گفت: گفتم ای رسول خدا(ص) آیا آنچه را از شما می‌شنوم، بنویسم؟ فرمودند: «نعم».^۲

ب: عمرو بن شعیب از جدش نقل کرده که گفتیم: ای رسول خدا ما از شما چیزهایی می‌شنویم که آنها را حفظ نمی‌کنیم. آیا آنها را بنویسیم؟ فرمودند: «بلی فاکتوها»؛ بله آنها را بنویسید.^۳

ج: ابن ابی ملیکه از عبدالله بن عمرو بن عاص نقل کرده که گفتم: ای رسول خدا(ص) آیا علم را به بند بکشیم؟ فرمودند: «نعم».^۴

۳. روایاتی که بر امر به کتابت با الفاظی غیر از «اكتبوا» و «قیدوا» دلالت می‌کنند:

الف: از ابوهریره نقل شده که مردی نزد حضرت پیامبر(ص) آمد و از ضعف حافظه‌اش شکایت کرد. حضرت(ص) به او فرمود: «استعن علی حفظک بیمینک» از دست راستت برای حفظت کمک بگیر.^۵

ب: در حدیث دیگری از ابوهریره نقل شده که مردی نزد رسول خدا(ص) آمد و گفت: ای رسول خدا(ص) من از شما احادیث فراوانی می‌شنوم، دوست دارم آنها را حفظ کنم و هرگز فراموش نکنم. حضرت(ص) فرمود: «استعن بیمینک» از دست راستت کمک بگیر.^۶

۱-۲-۳- سنت تقریری پیامبر(ص)

علمای اصول سکوت پیامبر(ص) برابر کتابت حدیث توسط برخی صحابه و جلوگیری نکردن از آنها و در بعضی موارد امر به نگارش و توجیه کار آنها توسط آن حضرت(ص) را دلیل رضایت وی از عمل آنها دانسته و از آن با سنت تقریری نام برده‌اند.^۷

۱. خطیب بغدادی، همان، ص ۷۳.

۲. همان، ص ۷۶.

۳. همان.

۴. همان، ابن عبدالبر، پیشین، ص ۳۰۴.

۵. خطیب بغدادی، پیشین، ص ۶۴.

۶. همان، ص ۶۵.

۷. حسینی جلالی، پیشین، ص ۵۰.